

VILNIUS
ISTORIJA
II TOMAS

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIAUS ISTORIJA

II TOMAS

1795–1914 METAI

Virgilijus PUGAČIAUSKAS
Zita MEDIŠAUSKIENĖ
Rimantas MIKNYS
Juozapas PAŠKAUSKAS
Vytautas PETRONIS

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius, 2023

Atsakingasis redaktorius
Virgilijus Pugačiauskas

Recenzentės:
dr. Aelita Ambrulevičiūtė
dr. Vilma Žaltauskaitė

Knygos leidybą iš dalies finansavo
Lietuvos Respublikos kultūros ministerija

Skiriama Vilniaus 700 metų jubiliejui

Viršelyje
Ciceri Eugene, Benoist Philippe, Andriolli Michał Elwiro, Vilniaus miesto vaizdas
iš šiaurės vakarų pusės, *Album de Wilna*, public par Jean Kasimir Wilczyński, Paris:
imp. Lemercier, 1857, fragmentas. Vilniaus universiteto biblioteka

Priešlapių iliustracijos:
Juozapas Peška, Žalioji tiltas Vilniuje per Viliją, 1808.
Vilniaus universiteto biblioteka
Juozapas Peška, Gatvės ir Šv. Kazimiero bažnyčios vaizdas
žiūrint Aušros Vartų link, 1797. Vilniaus universiteto biblioteka

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios
bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

ISBN 978-609-8314-36-6 (bendras)

ISBN 978-609-8314-38-0

© Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, Juozapas Paškauskas,
Vytautas Petronis, Virgilijus Pugačiauskas, 2023
© Lietuvos istorijos institutas, 2023

Turinys

ĮVADAS 11
Zita Medišauskienė

I. VILNIUS 1795–1863 METAIS

1. RUSIJOS IMPERIJOS VALDŽIOJE:
MIESTE KURIASI NAUJIEJI
„ŠEIMININKAI“ 21
Zita Medišauskienė
2. 1812 METAI VILNIUJE 31
Virgilijus Pugačiauskas
 - 2.1. Karinės formuotės, viešosios tvarkos palaikymas, Vilniaus universitetas 36
 - 2.2. Ligos ir jų prevencija 37
 - 2.3. Miesto šventės 38
 - 2.4. Didžiosios armijos sugrįžimas – katastrofos dienos 41
3. MIESTO PLĖTRA 43
Virgilijus Pugačiauskas
 - 3.1. Miesto teritorinės erdvės pokyčiai: kariniai objektai, turgavietės ir kapinės 43

- 3.2. Miesto plėtra: gyvenamieji namai, viešieji pastatai, gatvės ir viešosios erdvės 49
- 3.3. Priemiesčių situacija ir vystymosi tendencijos 59
4. ŪKINIS MIESTO GYVENIMAS 64
Virgilijus Pugačiauskas
 - 4.1. Cechų profesinės korporacinės organizacijos pokyčiai 64
 - 4.2. Kitos miesto gamybos sritys 67
 - 4.3. Manufaktūrinė gamyba 69
 - 4.4. Mugės ir turgūs, stacionari prekyba mieste 71
 - 4.5. Kredito institucijos 78
Zita Medišauskienė

5. VILNIEČIAI XIX A. PIRMOJE
PUŠĖJE: KAS JIE? 81
Zita Medišauskienė
 - 5.1. Bandant suskaičiuoti miesto gyventojus 81
 - 5.2. Vilniečių grupės pagal užsiėmimus ir luominę priklausomybę, jų teisės bei pareigos 85
 - 5.3. Konfesinė miesto gyventojų įvairovė 97

6. **MIESTO SAVIVALDOS INSTITUCIJOS IR FINANSINĖ SITUACIJA** 103
Virgilijus Pugačiauskas
- 6.1. Magistratas ir dūma 103
6.2. Biudžeto pajamų ir išlaidų dinamika 109
7. **MIESTO VIEŠASIS SAUGUMAS, PRIEŠGAISRINĖ APSAUGA, SUSISIEKIMAS, VANDENTIEKIS, APŠVIETIMAS** 115
Virgilijus Pugačiauskas
- 7.1. Viešojo saugumo mieste pokyčiai 115
7.2. Priešgaisrinė priežiūra 120
7.3. Viešasis transportas 121
7.4. Gyventojų aprūpinimas vandeniu 122
7.5. Miesto erdvių ir namų apšvietimas 124
8. **GYVENIMO SĄLYGOS MIESTE** 126
Zita Medišauskienė
- 8.1. Sanitarinė būklė 126
8.2. Kanalizacija 127
8.3. Miesto tvarkymas 128
8.4. Pirtys 129
8.5. Sveikatos apsauga 129
8.6. Ligos ir epidemijos 133
8.7. Socialinė globa 136

9. **RELIGINĖS INSTITUCIJOS IR RELIGINIS GYVENIMAS MIESTE. TARPKNFESINIAI SANTYKIAI** 140
Rimantas Miknys

10. **VILNIUS - LIETUVOS ŠVIETIMO CENTRAS** 149
Zita Medišauskienė
- 10.1. Mokyklos Vilniuje 1795–1802 metais 149
10.2. Imperatoriškasis Vilniaus universitetas 1803–1832 metais 150
10.3. Vilniaus medicinos-chirurgijos akademija 155
10.4. Vilniaus Romos katalikų dvasinė akademija 156
10.5. Pastangos atkurti Vilniaus universitetą 157
10.6. Pradinės mokyklos 158
10.7. Vidurinės mokyklos 165
10.8. Mergaičių švietimas 172
10.9. Žydų vaikų mokymas 178
10.10. Profesinės ir specialiosios mokyklos 182

11. KULTŪRINIS GYVENIMAS
XIX A. PIRMOJE PUSĖJE 188
Zita Medišauskienė

- 11.1. 1795–1830 metai – kultūrinio gyvenimo klestėjimo laikas 188
11.2. Kultūrinis gyvenimas po 1830–1831 m. sukilimo 207

12. ŠVENTĖS IR PRAMOGOS
VILNIUJE 233
Zita Medišauskienė

13. VISUOMENINIS GYVENIMAS
IR POLITINIAI ĮVYKIAI 246
Zita Medišauskienė

- 13.1. Draugijų veikla 247
13.2. Vilnius 1830–1831 m. sukilime 264
13.3. Visuomeninės veiklos galimybės ir slaptos organizacijos ketvirtą–šeštą dešimtmečiais 270
13.4. 1863–1864 m. sukilimo brendimas 275
13.5. Vilnius 1863–1864 m. sukilime 279

II. VILNIUS 1864–1914 METAIS

1. MIESTO „RUSINIMAS“
PO 1863–1864 M. SUKILIMO 287
Zita Medišauskienė

2. EKONOMINIS MIESTO
VEIDAS 294
Virgilijus Pugačiauskas

- 2.1. Cechų organizacijos perspektyvos ir gamybos būdo konjunktūros pokyčiai 294
2.2. Fabrikinė gamyba – samdomas darbas, mechanizacija, garo ir elektros panaudojimas 296
2.3. Prekybos dinamika ir struktūriniai pokyčiai 302
2.4. Finansinių institucijų kūrimasis XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje 311
Zita Medišauskienė

3. VILNIAUS GYVENTOJAI:
POKYČIAI 319
Zita Medišauskienė

- 3.1. Miesto gyventojų gausėjimas 319
3.2. Vilniečių socialinė struktūra 322
3.3. Ryškėjantys buržuazinės visuomenės bruožai 330
3.4. Konfesinė ir tautinė Vilniaus gyventojų sudėtis 345

4. MIESTO TERITORINĖ IR URBANISTINĖ PLĖTRA 352 Juozapas Paškauskas

- 4.1. XIX a. Vilniaus panoramos – žvilgsnis į miestą ir jo priemiesčius iš aukštai 352
- 4.2. Auganti priemiesčių reikšmė 363
- 4.3. Priemiesčių kolonijos ir naujausios apgyvendinimo formų tendencijos 367
- 4.4. Gyvenimo sąlygos XIX a. pabaigos Vilniuje 370
- 4.5. Nepasiturinčiųjų Vilnius 371
- 4.6. Tampantis industriniu Vilnius 373
- 4.7. Infrastruktūros (gatvių ir viešųjų erdvių) pokyčiai, rekreacinių zonų plėtra, miesto želdinimas 377
- 4.8. Miesto riboženklis: kapinės 384
- 4.9. Vasarnamiai 386

5. VILNIAUS MIESTO SAVIVALDA: REFORMA, VEIKLOS PRAKTIKOS, FINANSAI 389 Virgilijus Pugačiauskas

- 5.1. Savivaldos rinkimai, struktūra ir funkcijos: miesto dūma ir valdyba 389
- 5.2. 1892 m. miestų savivaldos kontrreforma: savarankiškumo erdvės ribojimas 394
- 5.3. Biudžeto tvarumas 398

6. MIESTO VIEŠASIS SAUGUMAS IR KOMUNALINIS ŪKIS, PRIEŠGAISRINĖ APSAUGA, APŠVIETIMAS, TRANSPORTAS, RYŠIAI 403 Virgilijus Pugačiauskas

- 6.1. Viešojo saugumo iššūkiai 403
- 6.2. Gaisrų prevencija mieste 406
- 6.3. Apšvietimo modernizacija 407
- 6.4. Gyventojų aprūpinimas vandeniu 410
- 6.5. Kanalizacijos infrastruktūros plėtra 411
- 6.6. Susisiekimas ir ryšiai 414

7. GYVENIMO SĄLYGOS: POKYČIAI 419 Zita Medišauskienė

- 7.1. Sanitarinė būklė mieste 419
- 7.2. Vilniečių sergamumas ir sveikatos apsauga 428
- 7.3. Socialinė rūpyba ir labdara 438

8. LIETUVOS ŠVIETIMO CENTRO TRADICIJA RUSINTOJŲ GNIAUŽTUOSE 447 Zita Medišauskienė

- 8.1. Pradinis mokslas krikščionims Vilniuje 448
- 8.2. Vidurinės mokyklos 456
- 8.3. Žydų mokyklos 461
- 8.4. Specialiosios ir profesinės mokyklos 467
- 8.5. Aukštosios mokyklos Vilniuje vizijos 475

9. VILNIAUS RELIGINIS GYVENIMAS 1864-1914 METAIS 478 Rimantas Miknys

- 9.1. Religinio gyvenimo situacijos apžvalga 478
- 9.2. Miesto religinių bendruomenių struktūrinė charakteristika 481
- 9.3. Katalikiškos miesto bendruomenės netektys 484
- 9.4. Viešo religinio gyvenimo apraiškos mieste 487

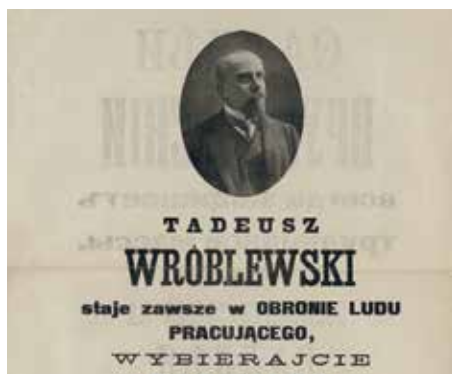
10. MIESTO KULTŪRA 492 Juozapas Paškauskas

- 10.1. Rusiškos kultūros steigimas 492
- 10.2. Lenkų kultūra: pastangos išlikti 496
- 10.3. Vilniaus žydų kultūra: tarp tradicijų ir kaitos 497
- 10.4. Pasinaudoję (ne)galimybėmis: Vilniaus lietuviai ir baltarusiai 498
- 10.5. Teatras: draudimai, komercija, klasė ir tauta 502
- 10.6. Dailė: bendros praeitys ir kultūros lauko stratifikacija 511
- 10.7. Fotografija: tarp amato ir meno 517
- 10.8. Kinematografas: masinė kultūra ir modernybė įsitvirtina Vilniuje 520
- 10.9. Spauda ir literatūra: individualybės, sambrūzdžiai ir kultūrų polilogas 521

11. XIX A. ANTROS PUSĖS VILNIEČIŲ LAISVALAIKIO RITMAI 525 Juozapas Paškauskas

- 11.1. Šventės 525
- 11.2. Laisvalaikio erdvės: nuo miesto centro iki užmiesčio ir dar toliau 534
- 11.3. Laisvalaikis, vilniečių sportas, sveikata ir kiti modernaus gyvenimo aspektai 535
- 11.4. Skaitymas tampa modernaus laisvalaikio ir tautos kūrimo dalimi 539

12. POLITIKA MIESTE IR
MIESTIEČIAI POLITIKOJE 545
Rimantas Miknys

- 12.1. Bendra Vilniaus „politinio aktyvo“
charakteristika 545
- 12.2. Vilniaus mieste veikusių politinių
struktūrų apžvalga 550

- 12.3. Vilniaus politinio gyvenimo
charakteristika 1905 m. Rusijos
revoliucijos laikotarpiu 562
- 12.4. Rusijos valstybės dūmos ir Vilniaus
politinis gyvenimas 568
- 12.5. Slaptos organizacijos. Masonai 573
- 12.6. Dešinėsios rusų politinės
organizacijos Vilniuje
1905–1914 m. 574
Vytautas Petronis

PABAIGOS ŽODIS 581
Zita Medišauskienė

Naudotų šaltinių ir
literatūros sąrašas 589

Asmenvardžių rodyklė 615

Įvadas

1795 m. Rusijos, Prūsijos ir Austrijos pasirašytos Abiejų Tautų Respublikos padalijimo sutartys užbaigė porą dešimtmečių trukusį valstybės naikinimą. Beveik visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės atsidūrė Rusijos imperijos sudėtyje. Tačiau Rusijos valdymas Vilniuje *de facto* prasidėjo kiek anksčiau – 1794 m. rugpjūčio 1 (12) d., kai slopindama Tado Kosciuškos sukilimą ir palaužusi pasipriešinimą, į miestą įžengė Rusijos kariuomenė. Prasidėjo daugiau kaip šimtmetį, iki 1915 m. rugsėjo 18 d., kai rusai apleido miestą, trukęs „rusiškasis“ Vilniaus istorijos tarpsnis, ir dar ilgesnis periodas, kai jis priklausė įvairioms valstybėms. Antrajame „Vilniaus istorijos“ tome ir pasakojama miesto istorija ilgajame XIX šimtmetyje, pradedant Rusijos kariuomenės įžengimu į miestą ir baigiant 1914-aisiais, paskutiniaisiais tūkautais ir įprasto miestui gyvenimo metais, bent jau iki karo būklės paskelbimo 1914-ųjų vidurvasarį.

Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, vienos iš dviejų Abiejų Tautų Respublikos dalių, sostinės Vilnius virto (po kai kurių abejonių) vienos iš daugelio Rusijos imperijos gubernijų centru ir kartu didesnio administracinio vieneto, jungiančio kelias gubernijas ir vadovaujamo generalgubernatoriaus, centru. Tačiau Lietuvos (vėliau pervadinta į Vilniaus) generalgubernatorija apėmė tik dalį buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, didumą tų, kurios į Rusijos sudėtį pateko po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo. Tik 1862–1863 m. politinės krizės ir sukilimo metu Vilniaus generalgubernatorija buvo išplėsta ir apėmė ne tik Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijas, bet dar ir Minsko, Mogiliavo bei Vitebsko gubernijas ir lietuviškąją Užnemunę, t. y. keturias Augustavo gubernijos apskritis – Marijampolės, Kalvarijos, Seinų ir Augustavo. Taigi Vilnius neilgam tapo teritorijos, apimančios bemaž visas buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes, centru. Tačiau jau 1869–1870 m. vėl grįžta prie siauresnio Vilniaus generalgubernijos, sudarytos iš trijų „lietuviškųjų“ gubernijų, varianto, o 1912 m. Vilniaus generalgubernija buvo visiškai panaikinta ir Vilnius tapo eiliniu gubernijos centru.

Padarius Vilnių kelių gubernijų administraciniu centru, imperinė valdžia, viena vertus, tikėjosi paversti jį rusiškiosios politinės bei kultūrinės įtakos sklaidos centru, kita vertus, jai vis dingojosi, kad kartu sudarytos sąlygos Vilniui telkti gubernijas apie save, skleisti jose lenkiškąją, t. y. socialinio krašto elito politinę ir kultūrinę įtaką. Todėl stiprinti rusiškąją ar silpninti lenkiškąją Vilniaus vaidmenį regione turėjo ir įvairių valstybinių, religinių ar švietimo institucijų steigimas mieste ar perkėlimas į jį. Kartu buvo kuriami administracinių ribų keitimo projektai, ypač aktyviai septintame dešimtmetyje, kuriais siekta sumažinti Vilniaus įtaką kitoms buvusiose

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse sukurtoms gubernijoms. Projektai liko projektais, bet jie liudijo, kad valdžia pripažino išskirtinį Vilniaus vaidmenį vi-
same krašte, ir gal pernelyg kliovėsi administracinėmis priemonėmis. Buvusios Lie-
tuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos suskaidymas į gubernijas neištrynė iš
visuomenės atminties nei buvusios valstybės, nei jos sienų vaizdinio. Taigi ir guber-
nijos ar net generalgubernijos centro statusas neužgožė ir juolab neatstojo Vilniaus,
istorinės Lietuvos sostapilio, vaizdinio. Žinoma, reikia pripažinti, kad rusiškųjų val-
džios įstaigų buvimas prisidėjo ir prie miesto svarbos (taip pat ir lietuviams), ir prie
jo ekonominio vystymosi, ypač XIX a. pirmojoje pusėje.

Tai, kad Vilnius visą aptariamą laikotarpį išliko svarbiausiu buvusių Lietuvos
Didžiosios Kunigaikštystės žemių arba istorinės Lietuvos miestu, *simboline jo sosti-
ne*, lėmė visų pirma tradicija, Lietuvos valstybės sostinės istorija. Apie ilgaamžę Lie-
tuvos sostinę, Gedimino miestą, pasakojo ne tik publikuotos Vilniaus miesto bei
Lietuvos istorijos, vidurinių mokyklų vadovėliai, bet ir lietuvių valstiečiams skirti
Lauryno Ivinskio leisti kalendoriai. Ir ne tik tai. Vilnius su Aušros vartais, Kalvari-
jomis, gausybe bažnyčių istorinės Lietuvos gyventojams katalikams išliko dvasiniu
centru net ir tuo metu, kai viešasis katalikų gyvenimas buvo ribojamas. Plačiai ži-
noma ir miesto – „Lietuvos Jeruzalės“ reikšmė žydų dvasiniam gyvenimui. Istori-
nės sostinės tradiciją ir dvasinio gyvenimo centro reikšmingumą svariai parėmė ir
tai, kad visą ilgąjį XIX amžių Vilnius išliko stambiausiu istorinės Lietuvos miestu
pagal gyventojų skaičių, didžiausiu amatų, o vėliau pramonės, taip pat prekybos,
finansinių paslaugų, švietimo ir net pramogų centru. Nė vienas Lietuvos miestas,
kad ir kaip sparčiai kai kurie jų vystėsi amžiaus pabaigoje, šiais požiūriais negalėjo
prilygti Vilniui. Didžiąją XIX šimtmečio dalį išskirtinis buvo Vilniaus vaidmuo Lie-
tuvos intelektualiniame bei kultūros gyvenime, kultūrinėse inovacijose, ne tik Vilniaus
universiteto epochoje, bet ir po jos, nekalbant apie XX a. pradžios liberalizacijos
laikotarpį lydėjusį kultūrinio gyvenimo proveržį. Vilnius visą laiką buvo ir politinės
minties bei politinio veikimo centras. Tai liudija ne tik visuomeninė bei politinė
veikla mieste po 1905 m., bet ir XIX šimtmečio pasipriešinimo imperinei valdžiai
epizodai bei slaptasis veikimas. Apskritai daugelyje Lietuvos visuomenės gyveni-
mo sričių Vilniaus vaidmuo buvo išskirtinis, neretai pirmeiviškas.

Tačiau Vilniaus raida ilgajame XIX šimtmečiuje buvo labai netolygi, veikiamą
įvairių faktorių ir aplinkybių. XIX a. pirmąją pusę miestas vystėsi lėtai. Ekonominis
miesto gyvenimas vyko be ryškesnių pokyčių, tradicine vaga, nukreiptas tenkinti
vietos gyventojų poreikius. Miesto ekonomika buvo autarkinio pobūdžio – beveik
visa amatų produkcija teko vietiniam vartojimui, tik kai kurie amatų dirbiniai pa-
sklisdavo ir Vilniaus apylinkėse. Diskriminacinė miestų atžvilgiu mokestinė politika
neskatino čia steigti didesnių pramonės įmonių – jos kūrėsi apylinkėse, privatiems
dvarams priklausiusiose žemėse. Pramoninę veiklą stabdė ir tai, kad nebuvo verslui

Antrasis Vilniaus istorijos tomas apima 1795–1914 metų laikotarpį, kai Vilnius kartu su buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėmis pateko į Rusijos imperijos sudėtį. Remdamiesi mokslininkų atliktais tyrimais, kai kuriais atvejais ir papildydami juos sava šaltinių analize, knygos autoriai pristato Vilniaus istorinę raidą amžiuje, kai veikė ne tik svetimos imperinės valdžios politikos faktorius, bet ir vyko esminiai struktūriniai ekonominio, socialinio, kultūrinio etc. gyvenimo pokyčiai, sietini su Lietuvos visuomenės modernizacijos procesais. Knygoje pateikiama miesto virsmo iš ikiindustrinės visuomenės centro į pramonės centrą su ryškėjančia industrinei visuomenei būdinga sąranga ir nauju gyvenimo būdu istorija. Autoriai, remdamiesi solidžia faktine, moksliniais tyrimais grįsta medžiaga, aptaria Vilniaus urbanistinę raidą ir kintančias gyvenimo sąlygas, miesto tapsmą pramonės centru ir su tuo glaudžiai susijusius gyventojų skaičiaus ir socialinės struktūros pokyčius, naujų buržuazinės visuomenės socialinių grupių formavimąsi; pokyčius miesto savivaldoje, miestiečių dalyvavimą sprendžiant miesto gyvenimo problemas. Leidinyje daug dėmesio skiriama švietimo situacijai ir kultūros plėtrai bei raiškai mieste – tam, kas užtikrino Vilniaus, kaip Lietuvos kultūrinio ir dvasinio gyvenimo centro, vaidmenį, reikšmingą įvairiatautei miesto ir krašto visuomenei. Aprašomas miesto religinis gyvenimas, visų pirma jo viešoji raiška; dėmesio skiriama miestiečių laisvalaikiui ir modernių laiko leidimo formų atsiradimui, masinės kultūros raiškai mieste. Vilniaus istorinis pasakojimas neatsiejamas nuo jo daugiatautiškumo, kuris ne tik lėmė miesto kultūrinio ir dvasinio gyvenimo įvairovę, bet ir politinio gyvenimo segmentaciją, ypač nacionalizmo epochoje, kai Vilnius tapo daugelio Lietuvos tautų visuomeninio ir politinio gyvenimo centru, tiek tarpusavio sąveikos ir bendradarbiavimo, tiek ir konfliktų mazgu.

ISBN 978-609-8314-38-0

VILNIAUS ISTORIJA

II TOMAS

1795–1914 METAI

Virgilijus PUGAČIAUSKAS

Zita MEDIŠAUSKIENĖ

Rimantas MIKNYS

Juozapas PAŠKAUSKAS

Vytautas PETRONIS

Redaktorė Ieva Puluikienė

Dizainas ir maketas Silva Jankauskaitė

Rodykles parengė Ugnė Jonaitytė, Zita Medišauskienė

Korektorė Margarita Dautartienė

2023 12 29. 44,98 leidyb. apsk. l. Tiražas 700 egz.

Išleido Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, LT-01101 Vilnius

Spausdino „Petro ofsetas“

Naujoji Rivonijų g. 25 C, LT-03153 Vilnius